

Historiografska djela o Mostaru i njihov značaj za razumijevanje prilika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave

Mr.sc. Jasmin Branković

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke Mostar

Sažetak. U urbanoj, upravnoj i političkoj historiji Mostara postoji nekoliko ključnih momenata. Jedan od njih je uspostava uprave Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini, 1833. godine. Ovo je doba kada Mostar, u pravom smislu te riječi, postaje političko, kulturno, ekonomsko i upravno središte regije, ali i jedan od najznačajnijih činilaca na veoma kompleksnoj bosanskohercegovačkoj političkoj sceni. Status snažnog opozicionog centra, koji je stekao u osmanskome periodu, ovaj grad će zadržati i u vrijeme austrougarske vlasti. Razdoblje od 1878. do 1918. godine također karakteriziraju brojne specifičnosti na upravnom, urbanom, privrednom i kulturno-prosvjetnom planu. Zbog toga su historiografska istraživanja različitih tema iz mostarske prošlosti i na njima zasnovani radovi od izuzetnog značaja za proučavanje prilika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave. **Ključne riječi:** Mostar, Bosna i Hercegovina, historiografija, istraživanje, historiografska djela, austrougarska uprava, upravno-politički položaj, kulturne i prosvjetne prilike

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine, 1878. godine, označila je, između ostalog, otvaranje procesa njene političke i pravne modernizacije. Četrdesetogodišnja uprava Habsburške monarhije također je donijela brojne promjene na urbanom, ekonomskom, kulturnom i prosvjetnom planu, čije se posljedice, u mnogim sferama društvenog života, osjećaju sve do danas.

Mostar se posljednjih decenija osmanske uprave, a posebno u doba austrougarske vlasti, postepeno profilirao kao jedan od dva najznačajnija bosanskohercegovačka urbana, politička i kulturna središta. Zbog toga su historiografska djela, nastala kao rezultat istraživanja različitih tema iz prošlosti ovog grada, od posebnog značaja za sagledavanje političkih i upravnih, ali i privrednih, kulturnih, prosvjetnih i demografskih prilika u Bosni i Hercegovini.

NEKE OSOBENOSTI UPRAVNO-POLITIČKOG POLOŽAJA MOSTARA

Mostar se u toku 18. stoljeća, uz neke druge bosanskohercegovačke gradove izdvojio kao snažan opozicioni centar centralnoj

osmanskoj vlasti, koja i pored stalnih nastojanja, često nije uspijevala u potpunosti držati situaciju pod kontrolom. Procesi, započeti u osmanskome periodu se, bez obzira na izmijenjene okolnosti, još više intenziviraju nakon austrougarske okupacije. Nezadovoljstvo, koje već u prvim godinama izaziva djelovanje okupacione uprave, počinje se postepeno profilirati u organizirane oblike otpora pojedinih vjersko-nacionalnih grupacija.¹

¹ Postepeno izrastanje i organiziranje modernih političkih i kulturnih pokreta u okviru sve tri nacionalne zajednice u Mostaru obrađeno je, istina u okviru ukupnih zbivanja na širem bosanskohercegovačkom planu, u većem broju radova. Veoma kvalitetan sintetički prikaz političkih procesa u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom vlašću dao je dr. Mustafa Imamović u svom radu *Pravni položaj i unutrašnja – politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. – 1914.* (Sarajevo 1976., 1997. i 2007., 350). Period Kállayeve uprave i njenih posljedica po organizaciju ukupnog društvenog i političkog života u Bosni i Hercegovini monografski je obradio Tomislav Kraljačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882 – 1903* (Sarajevo 1987., 567). Upravno-politički razvoj Mostara u austrougarskom periodu detaljno je, na osnovu relevantnih izvora, analizirao Jasmin Branković: *Mostar 1833.–1918: upravni i politički položaj grada* (Sarajevo 2009., 221). Značajan doprinos istraživanju pojedinih ključnih pitanja državnopravnog i političkog razvitka

Mostarski Srbi zauzimaju opozicioni stav prema austrougarskoj vlasti još 1880. godine. Otpor mostarske Crkveno-školske opštine (CŠO), koja je nešto kasnije označena kao središte cjelokupne agitacije protiv Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini, u suštini predstavlja pokušaj očuvanja još u osmanskom periodu stečenih samoupravnih prava u uređivanju vjersko-prosvjetnih odnosa. Paralelno se razvija sukob mostarske CŠO sa hercegovačkim mitropolitom. Režim najprije bezuspješno pokušava smiriti situaciju, a zatim odgovara represivnim mjerama, koje idu sve do raspuštanja CŠO, nametanja oktroyiranih statuta, hapšenja i sudskih procesuiranja itd. Svoju kulminaciju sukob doživljava 1890. godine, kada se pokret za crkveno-školsku autonomiju proširuje na veći broj crkveno-školskih opština u zemlji.²

Muslimansko gradsko stanovništvo također se oštro sukobljava sa apsolutističkim okupacionim režimom. Nesporazumi mostarskih Muslimana sa austrougarskom upravom započinju već 1881. godine. U Mostaru je, nakon niza dešavanja, na protestnoj skupštini, održanoj 5. maja 1899. godine, praktično utemeljen Pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Kao ključna figura Pokreta izdigao se mostarski muftija Ali Fehmi efendija Džabić.³ U toku

Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom, u kojima Mostar ima istaknuto mjesto, dao je u svojim brojnim radovima dr. Hamdija Kapidžić (ovdje se posebno izdvaja monografija *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958., 358).

2 Pored naprijed spomenutih radova, za istraživanje nacionalno-političkog i kulturnog pokreta Srba u Mostaru i njegovog utjecaja na zbivanja u Bosni i Hercegovini veoma je uputna monografija Bože Madžara *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu* (Sarajevo 1982., 460), te pojedini radovi Riste Radulovića. Svoje viđenje prilika u Mostaru i kulturno-političkog djelovanja ovdašnjih Srba dao je poznati historičar dr. Vladimir Ćorović: *Mostar* (Banja Luka-Beograd 1999., 153).

3 Proučavanjem političkog, kulturnog i nacionalnog profiliranja Bošnjaka bavili su se, pored ostalih, Nusret Šehić (*Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske*

autonomne borbe u gradu dolazi do saradnje sa predstavnicima mostarske CŠO, koji se nalaze u vrhu pokreta bosanskohercegovačkih Srba za crkveno-školsku autonomiju.

Ni katoličko stanovništvo Mostara, kao ni franjevci kao nosioci katoličke ideje na ovim prostorima, nisu zadovoljni postupcima režima, koji su u prvim godinama nakon okupacije prvenstveno usmjereni ka uspostavi redovite (svjetovne) crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini. Razočarani hercegovački franjevci, poučeni iskustvom iz osmanskog perioda, ipak ne iskazuju otvoreno nezadovoljstvo potezima okupacione vlasti. Naprotiv, oni se okreću prosvjećivanju puka i razvijanju nacionalne svijesti kod mostarskih i hercegovačkih katolika. Djelovanjem franjevac, posebno putem hrvatskih lokalnih političkih listova, Mostar se promovira kao središte hrvatske nacionalne agitacije.⁴

Autonomni pokreti i drugi procesi unutar pojedinih vjersko-nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini predstavljaju samo prvu fazu u njihovom političkom razvitku.

ske uprave u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1980., 396), Robert J. Donia (*Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878 – 1914*, Sarajevo 2000., 250), Muhammed Hadžijahić (*Od tradicije do identiteta*, Zagreb 1990., 253), Ibrahim Kemura (*Uloga » Gajreta » u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine 1903 – 1941*, Sarajevo 1986., 415) i Muhsin Rizvić (*Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887 – 1918*, Sarajevo 1990., 581). Arhiv SR Bosne i Hercegovine je, u redakciji Ferde Hauptmanna, izdao zbirku odabranih dokumenata o muslimanskom autonomnom pokretu (*Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Građa III, Sarajevo 1967., 674).

4 Hrvatska komponenta kompleksno je obrađena u radovima Luke Đakovića (*Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata do otvaranje Sabora 1910*, Zagreb 1985., 396), Srećka M. Džaje, Ante Malbaše (*Hrvatski i srpski nacionalni problem u vrijeme režima Benjamina Kallaya, I dio, 1882 – 1896*, Osijek 1940., 136), dr. Dominika Mandića (*Etnička povjest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967) i Tomislava Iška (*Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine 1902-1918*, Sarajevo 2002., 236).

Novonastale okolnosti dovode do formiranja modernih građanskih političkih partija, koje u osnovi nose pečat "narodnih organizacija". Mostarske stranačke podružnice djeluju na političkom planu, ali i u okviru općinskog predstavništva, što izaziva brojne konfliktna situacije. Lokalnu političku scenu nakon 1909. godine upotpunjuje i Mjesna organizacija Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.⁵

I u narednom periodu Mostar ostaje, u većoj ili manjoj mjeri, u središtu bosanskohercegovačkih političkih zbivanja. Do novog zaoštavanja odnosa sa vlašću dolazi tokom priprema za donošenje Općinskog statuta iz 1907. godine. U kritici Vladinog prijedloga najviše prednjači list "Narod". Mostar je bio snažan centar pokreta srednjoškolske omladine, čije se aktivnosti naročito intenziviraju u predvečerje Prvog svjetskog rata.

U odnosu na ostale bosanskohercegovačke općine sa normalnim, jedino su Mostar i Sarajevo do kraja austrougarske vlasti imali posebne općinske statute.⁶ Samoupravna prava i djelokrug mostarske Općine su, baš kao i u slučaju sarajevske, bili umnogome ograničeni propisivanjem širokih kontrolnih ovlaštenja Zemaljske vlade, odnosno nadležne političke oblasti, nad njihovim radom. Ipak su mostarski općinari, a posebno njegovi veoma inventivni gradonačelnici, postigli značajne rezultate na planu urbanizacije

5 Radnički pokret, odnosno socijaldemokratsku komponentu u Bosni i Hercegovini, s osvrtnom na događanja u Mostaru, cjelovito je prikazao dr. Iljas Hadžibegović: *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* (Sarajevo 1980., 403)

6 Upravni položaj grada Mostara je u periodu austrougarske uprave bio određen slijedećim aktima: Privremeni pravilnik za uređenje i djelokrug zastupstva Gradske općine u Mostaru od 10.06.1879, Općinski statut sa izbornim redom za grad Mostar od 19.12.1890., te Općinski red sa izbornim redom za grad Mostar od 16.02.1907. godine. Za proučavanje upravnih prilika u Mostaru i Bosni i Hercegovini od značaja su također i djela dr Ferdinanda Schmidta: *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich – Ungarns* (Leipzig 1914, 832) i dr Eugena Sladovića: *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1916, 415).

grada i modernizacije njegovih funkcija.

Urbani i privredni razvoj grada

Za vrijeme austrougarske vlasti su u Mostaru podignuti značajni infrastrukturni, administrativni, prosvjetni, privredni i vojni objekti, koje je finansirala Gradska općina ili Zemaljska vlada.

Mostar je austrougarsku okupaciju dočekao kao urbano naselje sa dominantnim karakteristikama orijentalno – muslimanskog arhitektonskog izraza. Nova okupaciona vlast se u prvo vrijeme orijentirala na prilagođavanje zatečenih vojnih, upravnih, infrastrukturnih i stambenih objekata vlastitim potrebama. Za ovaj period je također karakteristična ubrzana izgradnja nedostajućih objekata, ali su ovi graditeljski zahvati često izvođeni na neodgovarajući način i bez osobitog stila. Austrougarski graditelji, u principu, poštuju zatečenu muslimansko-orijentalnu arhitekturu, te nastoje uskladiti svoja arhitektonska rješenja sa postojećim stanjem. Graditeljska djelatnost na području grada naročito dobija na intenzitetu nakon formiranja Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, te Tehničkog odjeljka Okružne oblasti u Mostaru. U izgradnji grada također je značajnu ulogu odigrala i privatna inicijativa.⁷

Urbanizaciju Mostara u austrougarskom periodu pratile su i značajne promjene na demografskom planu, prvenstveno u pogledu omjera među pojedinim dominirajućim nacionalno-konfesionalnim grupama. Na ovu pojavu su, pored prirodnih faktora,

7 Četrdesetogodišnja austrougarska vladavina umnogome je izmijenila naslijeđenu sliku grada. Mostar je 1918. godinu dočekao u poodmakloj fazi transformacije iz gradskog naselja orijentalno-islamskog u moderno urbano središte zapadnoevropskog tipa. O urbanizaciji Mostara u austrougarskom periodu, pored već spomenute monografije Jasmina Brankovića, veoma su uputni radovi Karla Drage Miletića: *Mostar – susret svjetskih kultura* (Mostar 1997., 247), *Mostar – Srednja ulica* (Mostar 1997., 248), *Veliki graditelj Miroslav Loose* (Mostar 2001., 285), *Mostar – Glavna ulica* (Mostar 2005., 350), te djelo dr Iljasa Hadžibegovića: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo 1991. i 2004., 354).

u velikoj mjeri uticala migraciona kretanja, uzrokovana izmijenjenim društveno-političkim i ekonomskim okolnostima.⁸

Privredni razvitak Mostara u periodu 1878. – 1918. bio je uslovljen osnovnim postulatima austrougarske ekonomske politike, koja je na području Bosne i Hercegovine bila limitirana privrednim interesima Beča i Budimpešte. Potezi okupacione uprave bili su u prvom redu usmjereni ka stvaranju optimalnih uslova za iskorištavanje prirodnih resursa zemlje, uz istovremeno nastojanje da novootvoreni privredni kapaciteti ne budu ni na koji način konkurentni onim iz Monarhije.⁹

Industrijski potencijal Mostara je u austrougarskom periodu bio prilično skroman. U prilog ovoj činjenici govori i podatak da je 1885. godine od ukupno 87 tvornica u Bosni i Hercegovini, ovdje radila samo jedna. Značajniji rezultati postignuti su samo u oblasti proizvodnje i prerade grožđa¹⁰ i duhana.¹¹ Također je unaprijeđen bankarski, te sistem zdravstvene i socijalne zaštite. Određeni napredak, u odnosu na osmanski period, zabilježen je i u oblasti trgovine, zanatstva i uslužnih djelatnosti, ali je, generalno, on bio znatno skromniji nego u nekim

8 Austrougarske vlasti su u Bosni i Hercegovini provele četiri popisa stanovništva i to: 1879., 1885., 1895. i 1910. godine. Preliminarni i konačni rezultati popisa su objavljeni u odgovarajućim publikacijama. Godine 1895. također je proveden popis marve, koji daje korisne podatke o njenim posjednicima na području grada. O demografskim kretanjima u Mostaru vidjeti: Dervo Vajzović: *Stanovništvo Mostara 1879–1991*, Mostar 2005, 448).

9 O privrednim kretanjima i razvitku Mostara bliže: Vlado Smoljan: *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine* (Mostar 1997., 317).

10 Na području Mostara je radilo osam vinarskih podruma, čiji su proizvodi bili vrlo cijenjeni na domaćem i stranom tržištu.

11 Veći industrijski kapacitet bila je Fabrika duhana, koja je krajem 1904. zapošljavala 320 radnika. Ovaj broj je varirao, tako da se 1911. godine popeo na 515, da bi u 1913. pao na 55 proizvodnih radnika (Izvor: Finanzarchiv Wien, Tabellen zur Statistik der bosnisch-hercegowinischen Tabak – Regie za navedene godine).

drugim bosanskohercegovačkim centrima.

Stagnaciju na privrednom planu ipak je donekle ublažavala činjenica da je Mostar bio administrativno-upravni, kulturni, te vojni i saobraćajni centar regije, tako da nije dovedena u pitanje njegova urbanizacija i modernizacija.

PROSVJETNE I KULTURNE PRILIKE

Austrougarska okupacija, 1878. godine, je u Mostaru u osnovi zatekla konfesionalni sistem obrazovanja. Osim većeg broja vjerskih, postojala je i jedna svjetovna škola – ruždija.

Nova okupaciona uprava se od početka opredijelila za izgradnju osnovnog školstva interkonfesionalnog tipa, uz istovremeno nastojanje da postojeće škole stavi pod svoju potpunu kontrolu. Prva komunalna osnovna škola otvorena je 1882. godine. Mostarska Ruždija je nakon jednogodišnje pauze u radu, 1887. uvedena u sistem državnog školstva pod nazivom “Druga narodna dječja osnovna škola”. Do početka Prvog svjetskog rata otvorena je jedna djevojačka osnovna škola. U periodu austrougarske vlasti u Mostaru su radile slijedeće srednje škole: Trgovačka, Gimnazija, Viša djevojačka, Zanatlijska, te Trgovačka stručna, Učiteljska i Voćarsko-vinogradarska škola.¹² Sve ove škole imale su, za to vrijeme, moderne nastavne programe. U Mostaru su radile dvije privatne osnovne škole za djecu doseljenih stranih državljana, u kojima se nastava održavala na njemačkom, odnosno mađarskom jeziku.

Mostar je u austrougarskom periodu imao veoma osebujuć kulturni život, koji se

12 O razvoju školstva u Mostaru opširno: Esad Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti* (Sarajevo 1971., 148); Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.* (Sarajevo 1982., 162); Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1978., 191); Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije* (Sarajevo 1972., 202); Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave, 1463 – 1918.* (Sarajevo 1965., 274).

najvećim dijelom odvijao u okviru različitih društava sa nacionalnim predznakom.¹³ Svoja pjevačka, naučna, kulturna i dobrotvorna društva imali su i stranci.

Karakteristika kulturnog života u Mostaru pod austrougarskom vlašću je i veoma jaka izdavačka i štamparska djelatnost. U ovom periodu publicirano je preko 550 knjiga različitih vrsta i sadržaja,¹⁴ te 21 periodično izdanje (novine, listovi i časopisi političkog, vjerskog, zabavnog, knji-

ževnog, privrednog ili stručnog karaktera).¹⁵ Radilo je šest štamparija: don Frane Milićevića, Prva srpska štamparija Vladimira M. Radovića, Štamparsko-umjetnički zavod Pachera i Kisića, štamparija "Narod", te štamparije Muhameda Bekira Kalajdžića i Trifka Dudića. Grad je bio centar okupljanja i djelovanja književnika, umjetnika, te većeg broja kulturnih i javnih radnika.¹⁶ Prvi

13 Naznake o literaturi koja se bavi osnivanjem i radom ovih društava već su date u prethodnim bilješkama o političkom, nacionalnom i kulturnom organiziranju i djelovanju nacionalno-konfesionalnih grupacija. Veoma vrijedne informacije o tome pruža i objavljena arhivska građa: *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Građa, Tom IV, redaktor Risto Besarović, Sarajevo 1968, 790.

14 O tome bliže: Lejla Štitić – Hamid Dizdar, *Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini 1873 – 1941* (Mostar 1958, 132)

15 U Mostaru su, duže ili kraće vrijeme, izlazila slijedeća periodična izdanja: "Hercegovački bosiljak", "Novi hercegovački bosiljak", "Glas Hercegovca", "Zora", "Srpski vjesnik", "Osvit", "Kršćanska obitelj", "Prijegled", "Učiteljska zora", "Musavat", "Samouprava", "Narod", "Radnička obrana", "Rad" i "Biser". O štampi u Mostaru vidi i: Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku* (Sarajevo 1978, 415)

16 Iz ove sredine su potekli ili su u njoj djelovali Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Omer ef. Humo, Osman Nuri Hadžić, Ivan Milićević, Osman Đikić, Husein Husaga Čišić, Jovan Dučić, Musa Ćazim Ćatić, Vladimir Ćorović i mnogi drugi znameniti književnici, naučnici i umjetnici.

poznati film u i o Mostaru ("Mostar") snimio je 1909. Louis Pitrolf de Beéry. Godine 1903. održana je prva kino-projeksija. Do 1918. je periodično radilo nekoliko kina otvorenog ili zatvorenog tipa. U Mostaru je 1902. godine postojala Agentura Kraljevskog mađarskog, te Ekspozitura Austrijskog trgovačkog muzeja.

Monografije o Mostaru objavila su i dva stranaca, koja su službovala u ovom gradu: Carl Peez (*Mostar und sein Culturkreis*, Leipzig 1891., 247)¹⁷ i Robert Michel (*Mostar*, Prag 1909.).¹⁸

Na kraju, kada je riječ o prilikama u Mostaru za vrijeme austrougarske uprave, od prvorazrednog su značaja objavljena i neobjavljena arhivska građa, izvori normativnog karaktera, službene publikacije, poput rezultata popisa stanovništva i različitih statističkih pregleda, izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine,¹⁹ te godišnji izvještaji ovdašnjih društava i srednjih škola, kao i brojni radovi putopisnog i memoarskog karaktera, koji su nezaobilazan i izuzetno koristan izvor svakom istraživaču.

Historiographical Works About Mostar and their Importance for Understanding Bosnian and Herzegovinian Circumstances during the Austro – Hungarian Administration

SUMMARY

In the urban, administrative and political history of Mostar there are several key moments. One of them is Ali pasha Rizvanbegovic's administrative establishment in Herzegovina in 1833. In that particular era, Mostar became, in the true sense of that word, the political, cultural, economic and administrative regional centre as well as one of the most important factors on the very complex Bosnian and Herzegovinian political scene. The status of strong oppositional centre gained in the Ottoman period this town would maintain during the Austro – Hungarian authority too. A period from 1878 to 1918 was characterized by numerous specificities in administrative, urban, economic, cultural and educational terms. Thereafter historiographical researches of different topics from the Mostar's past and papers based on them are of great importance to study opportunities in Bosnia and Herzegovina during the Austro – Hungarian administration.

Keywords: *Mostar, Bosnia and Herzegovina, historiography, research, historiographical works, Austro – Hungarian administration, administrative – political position, cultural and educational circumstances.*

17 U prevodu Miroslava Loose štampana u Mostaru 2002. godine.

18 Dva prevoda Michelovog djela, koje u suštini predstavlja veoma nadahnut lirsko-etnografski opis Mostara, pojavila su se u Sarajevu i Mostaru 2006. godine.

19 Izvještaje je od 1906. godine trojezično (na njemačkom, mađarskom i našem jeziku) izdavalo Zajedničko ministarstvo finansija.